

A NAGY ŐRGÉBICS (*LANIUS EXCUBITOR*) MAGYARORSZÁGON

Prof. Dr. Beretzk Péter – Dr. Keve András

VÖNÖCZKY – SCHENK (1939) madárnévjegyzékük készítése során következetesen hajtották végre azt az elvet, hogy csak bizonyító példány alapján vettek fel abba fajokat, illetve alfajokat, és mellőzték a régebbi adatokat, ugyanis a régi irodalom összehasonlító vizsgálat nélkül fogadta el az egyes előfordulásokat. Abban az időben azonban még igen kevés komparatív vizsgálatot végeztek, és így egyes nevek elhagyása is függő kérdést hagyott maga után.

Ilyen problémával állunk szemben a nagy őrgébics (*Lanius excubitor* L., 1758) esetében. Magyar kutatók közül először CSATÓ (1884) foglalkozott e fajjal, és kora felfogásának megfelelően az összes alakot fajértékben tárgyalta, eszerint a vizsgált erdélyi anyagban 40 *excubitor*, 1 *homeyeri* és 1 *major* példány fordult elő. CABANIS (1885) is ismertette ezen vizsgálatot. CSATÓ (1891) következő tanulmányában a (*Lanius homeyeri*) fészkeléséről írta azt, hogy Nagyenyed határában 1889-ben megtalálta fészkalját. Ezekre az adatokra támaszkodik kézikönyvében CHERNEL (1889). MADARÁSZ (1900) már 35 példányt vizsgált meg az akkori legmodernebb Collet-féle (1886) határozókulcs alapján, de összehasonlító anyag nélkül. 4 példányt *major*-típusnak, 11-et *major* × *excubitor*-, 13-at *excubitor*-, 2-t *excubitor* × *homeyeri*-, 2-t *homeyeri*-s végül 3-at *leucopterus*-típusnak tartott. A „típusú” jelző kitétele mutatja, MADARÁSZ óvatos volt pontos meghatározásában, amit végül is nem adott meg. SCHENK (1917) szerint a nagy őrgébics a Kárpát-medence egész területén „frequens” költő madár, a Tátrában 1500 m-ig hatol fel. Felveszi jegyzékébe CSATÓ adatait is. Ugyanígy járt el CHERNEL (1918), de ő már rámutat arra, hogy az alfaji meghatározás vitatható. Ezt a véleményét osztja később SCHENK (1929), és újabb névjegyzékéből (1939) a kialakult elvek alapján elhagyja a *L. e. homeyeri*-t, de megváltozott felfogását nem magyarázza meg.

A magyar irodalom eszerint azt mutatja, hogy nemcsak a taxonomiai értékelésben, de még a faj előfordulásában, elsősorban költésében is bizonytalanság uralkodott. Magyarország mai határain belül a nagy őrgébics fészkelése mai napig sincs bizonyítva, csupán az, hogy rendszeresen téli vendégünk. Mozgalmára vonatkozólag is akadnak bizonytalanságok, mivel a régebbi irodalomban szereplő adatok közül néhány nyilvánvalóan tévedés is lehet, mert egyesek a kis őrgébics fiatal példányaira vonatkozhatnak, ezért mozgalmainak periodicitására vonatkozó irodalmat mellőzzük, csupán saját megfigyeléseinkre támaszkodunk, amelyeket a szegedi Fehér-tó és a Balaton környékén, főleg Keszthely tágabb értelemben vett határában végeztünk:

	Szegedi Fehér-tó (BERETZK)	Balaton-vidék (KEVE)
1937/38.	XI. 11. – II. 20	?
1938/39.	I. 14.	?
1939/40.	II. 8.	?
1940/41.	XII. 29.	? – II. 21.
1941/42.	XII. 5. – II. 1.	X. 17. – ?
1945/46.	XII. 16. – II. 3.	?
1946/47.	XII. 26.	–
1947/48.	VIII. 31. – XII. 8.	–
1948/49.	I. 16.	IX. 29. – III. 26.
1949/50.	–	X. 18. – III. 20.
1950/51.	–	X. 13. – IV. 4.
1951/52.	XI. 25. – II. 10.	IX. 25. – III. 18.
1952/53.	X. 26. – I. 25.	X. 13. – III. 13.
1953/54.	–	IX. 28. – I. 23.
1954/55.	XII. 26. – I. 9.	X. 19. – III. 12.
1955/56.	XI. 6. – II. 26.	IX. 30. – III. 13.
1956/57.	–	? – II. 3.
1958/59.	I. 18. – II. 22.	X. 27.
1959/60.	XI. 22.	X. 17. – III. 13.
1960/61.	VIII. 21 – III. 13.	X. 14. – ?
1961/62.	XI. 19. – III. 11.	XI. 15 – III. 25.
1962/63.	X. 28.	X. 10 – ?
1964/65.	II. 28.	X. 14 – ?
1965/66.	XI. 7.	–
1966/67.	XII. 4.	X. 10 – ?
1967/68.	XII. 31 – III. 22.	X. 14 – III. 14.
1968/69.	XII. 16. – II. 16.	X. 13 – ?
1969/70.	I. 18 – II. 26.	X. 13 – ?
1970/71.	XI. 15 – I. 21.	XI. 20 – III. 14.
1971/72.	X. 10. – XI. 16.	X. 6. – ?

Általában tehát a nagy őrgébics X. hó előtt ritkán érkezik, és csak a szegedi Fehér-tóról van két VIII. hónapi adat, III. hó végével pedig távozik (kivéve: Vonyarc, 1951. IV. 4.).

Előfordulását nagyrészen a táplálék is befolyásolhatja. CSIKI (1904) 35 gyomortartalmát vizsgálta, mely anyagban 2 erdélyi, 2 szlovákiai, 1 vajdasági és 4 magyar példány volt, és az utóbbiból is nyilván kettő kis őrgébicsé lehetett. Az így hátralevő példányokban (Kőszeg, Sopron) CSIKI *Gryllus campestris*-t talált (X., XII.). 4 példányt gyűjtött STERBETZ a Tiszánál (Sasér és Gátér); 3 közülük a XII. hónapból, 1 a III. hónapból, melyek gyomrában SCHMIDT *Microtus arvalis*-t talált. A Fehér-tavon PÁTKAI gyűjtött 1961. II. 11-én egy példányt, mely éppen kenderikét zsákmányolt. RÉKÁSI szíves volt három vizsgálatának eredményét közölni: a Fehér-tavi példányok közül egyikben 2 télikenderike-csőr, a másikban *Mus musculus*, a bácsalmásiban zöldikemaradványok. Összevetve ezeket az adatokat, azok csupán annyit engednek sejtetni, hogy a nagy őrgébics ott tartózkodik szívesebben hosszabb ideig, ahol megfelelő leshelyet, magas fákat talál, melyekről könnyen vadászhat a rét kisebb gerinceseire és rovarjaira vagy a bokrosok énekesmadaraira, és addig, amíg zsákmányát könnyen megtalálja.

A világirodalmat tekintve, abban is találhatunk még ma is bizonytalanságokat. A közép- és észak-európai alfajok értékelésében a következő eltérések mutatkoznak:

HARTERT — STEINBACHER 1934 excub. hom.	DEMENTIEW 1935 excub. hom.	OLIVIER 1944 melanopt. excub. gall. hom.	RUSTAMOW 1954 melanopt. excub. hom.	PORTENKO 1954 excub. hom.	VAURIE 1959 hom.
PORTENKO 1960 excub. hom.	RAND 1960 excub. hom.				

A gébicseket monografikusan OLIVIER (1944) dolgozta fel, aki szerint a Finnországból leírt *L. e. melanopterus* Brehm, 1860 megállja a helyét, és csak egy árnyalattal világosabb, mint az észak-szibériai *L. e. sibiricus* Bogdanow, 1881. Hangsúlyozza, hogy a törzsalak igen változékony, s a *L. e. excubitor* Linneus, 1758 alfajra vonatkozó véleménye rendkívül eredeti: „... applicable non pas à une sous-espèce géographique définissable, mais plutôt à une variation morphologique...”, amely vélemény alig egyeztethető össze a fennálló nómenklaturai szabályokkal (lásd. SALAMONSEN, 1949). OLIVIER elismeri a francia *L. e. galliae* Kleinschmidt, 1971 alfajt is: „...gris-cendre clair, legerement bleuté; scapulaires presque blanches...” HARTERT (1904), OLIVIER (1944), Vaurie (1959) és a többi szerző is egyetértenek a *L. e. homeyeri* Cabanis, 1873 alfaj érvényes voltában, és azt az említetteknel világosabb alaknak tartják.

Az alfajok elterjedési területének képe sem világos. A skandináviai elterjedésről szóló ellentmondásokat SALAMONSEN (1949) tisztázta. Valamennyi szerző egyetért abban, hogy a *L. e. excubitor* — illetve az *excubitor* + *melanopterus* — költési területe Skandináviától az Ob torkolatáig a tundra és a tajgazóna, valamint a *L. e. homeyeri* és a dél-orosz sztyeppék. Azonban a terület további részletezése már zavaros, ti. a szerzők megegyeznek abban, hogy Európában a Lappföldtől délre a nagy őrgébics már csak szórványosan költ, azonban legtöbbször még ma is e szórványterület déli határát Észak-Itáliáig és Jugoszláviáig húzzák meg. Kétségtelen, hogy Szlovákiában még költ, ha nem is erős állományban. FERIANC (1965) 6 (+1 ?) fészkelőhelyét ismerteti, ugyancsak költ Erdélyben is, ahol CSATÓ 1889-ben találta, és azóta egyre több fészkelőpont vált ismertté. (SALMEN 1935; MATIES — BICHICEANU, 1964; MATIES 1964; CATUNEANU, 1965; MUNTEANU, 1966; MATIES, 1958; VASILIU, 1968; BÉLDI, 1969; KOVÁTS, 1970 stb.), sőt Kováts terjeszkedését is lehetségesnek tartja. Ellenben Magyarországon nem fészkel, csupán egyetlen adat (Gadna, 1956. V.) valószínűsíti 2 párban való költését. Ez a pont a szlovákiai lelőhelyek közelében fekszik (SAMUEL, 1959). Ugyancsak szórványos a költés tőlünk nyugatra Ausztriában (BAUER — ROKITANSKY, 1951; WETTSTEIN, 1963; ROKITANSKY, 1964), Svájcban (TROLLER, 1937; CHESSEX, 1964) és Észak-Franciaországban is (OLIVIER, 1944). Ezzel megdőlt a szerzők azon feltételezése, hogy a *homeyeri* és (*galliae*) alakok találkozhatnak. Az irodalom egymástól veszi át ugyancsak azt a feltételezést, hogy a nagy őrgébics a Balkánon is költ, pedig az újabb részletesebb vizsgálatok szerint se Görögországból (BAUER, HELVERSON, HODGE, MARTENS, 1969), se Macedóniából (MAKATSCH, 1950), se Bulgáriából (PATEFF, 1950; DONCEW in litt.), se Romániában a Kárpátoktól délre (VASILIU, 1968) nem sikerült fészkelést kimutatni.

HARTERT és STEINBACHER (1934), valamint DEMENTIEW és STEGMAN (1935)

szerint a *L. e. homeyeri* sem költ Ukrajnától nyugatra, és az Uraltól keletre is már (átmenet) a közép-ázsiai alfajok felé, tehát nincs tiszta populáció.

A számunkra leglényegesebb vizsgálatot MATIES (1968) végezte 138 példányon, amelyből 62 a költési időből, 76 a telelésből származott. Az erdélyi példányok mind *L. e. excubitor*-nak bizonyultak, az egész román anyagban csak egyetlen *L. e. homeyeri* fordult elő, azt Dobrudzsában novemberben gyűjtötték.

Ezzel eljutottunk a *L. e. homeyeri* vonulásának kérdéséhez. A Dobrudzsán túl az alfaj télen előfordul Görögországban (BAUER et COMP., 1969), ellenben itt sem az irodalomban szereplő *L. e. excubitor*-t, se a *L. e. meridionalis*-t eddig kimutatni nem sikerült, de még a fenti alfaj sem gyakori. Viszont HÜÉ és ETCHECOPAR (1970) szerint Kisáziában a Kaukázusig télen csak *L. e. excubitor* található, a *L. e. homeyeri* a Káspi-tó körüli síkságon tel. A német gyűrűzési adatokat ZINK (1969) állította össze, s arra az eredményre jutott, hogy szemben a többi gébiccsel a német nagy őrgébicsek délnyugati irányba vonulnak, s Dél-Franciaországban került eddig a legtöbb kézre. A hazai eredmények ezt egyhangúlag nem támasztják alá, mivel a kézre került példányok a rigai gyűrűs (GERSCHIK, 1944) és a két Sziléziába gyűrűzött nagy őrgébicsek (SCHÜZ, 1957). A jelen tanulmány célja a magyarországi telelő nagy őrgébicsek alfaji hovatartozásának tisztázása, az ismeretett kutatások eredményeit nem kívánjuk revidálni. Ahol az anyagban valamit észrevettünk, ahhoz természetesen megjegyzésünket hozzáfűzzük. Az előbbieken kifejtett nemzetközi vizsgálatok tükrében kívánunk a magyar anyag variációjával foglalkozni és végleg eldönteni, vajon szerepelhet-e a *L. e. homeyeri* a magyar faunajegyzékben vagy sem?

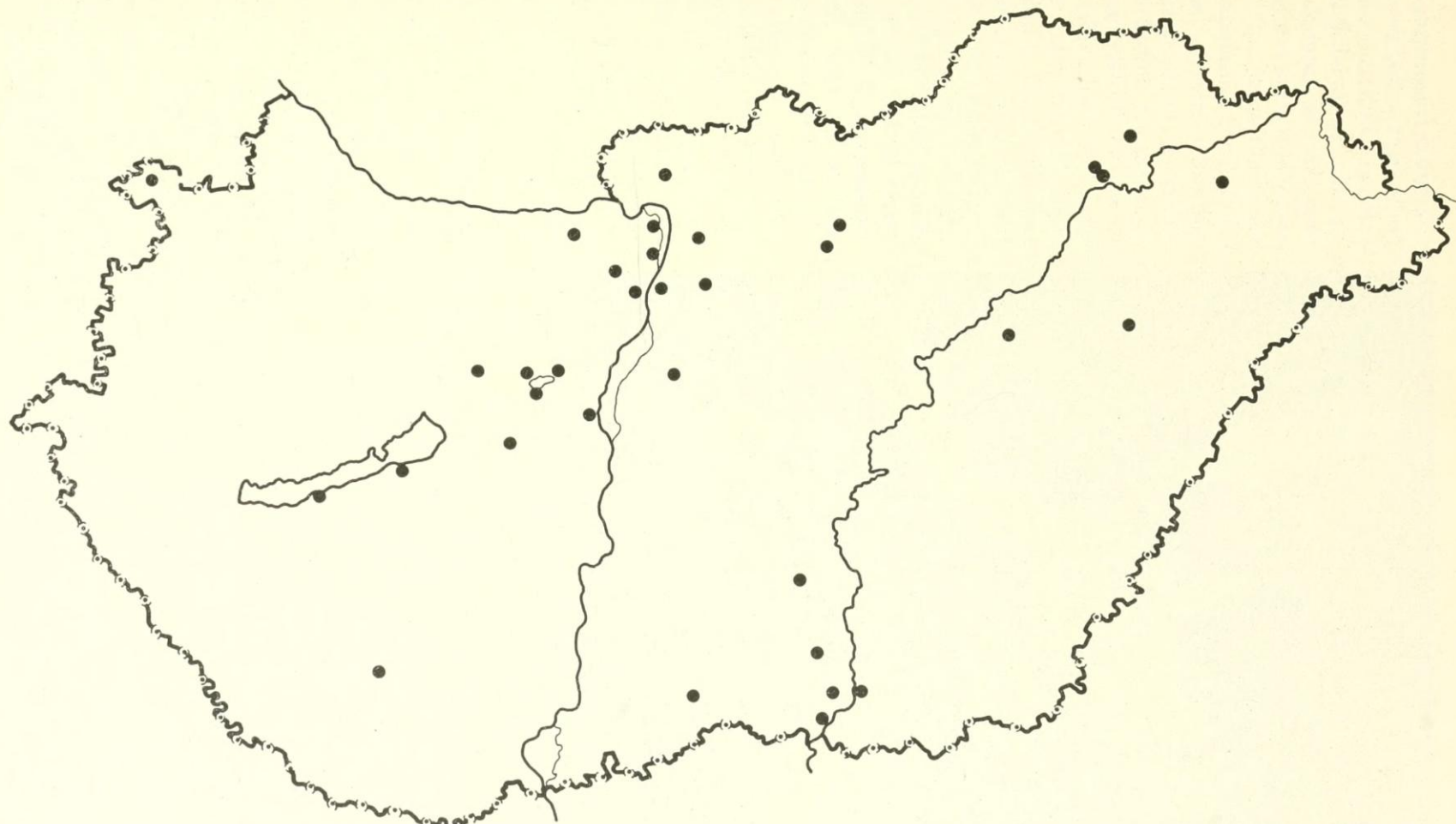
A megvizsgált 59 magyar példányt 86 külföldivel vetettük össze. A magyar anyag – leszámítva a 3 dátum nélküli példányt – havi megoszlása a következő: X.: 5; XI.: 9; XII.: 10; I.: 14; II.: 7; III.: 11 példány. Területi megoszlását a 28. ábrán mutatjuk be. A külföldi anyag területi megoszlása: Svédország: 1; Finnország és a Szovjetunió északi területének centrális része: 8; Szovjetunió déli része 9; Lengyelország 11; német példányok 7; Szlovákia 1; Erdély 31; Lichtenstein 1; Franciaország 2; Spanyolország 4; Tunisz 1; és 1 *L. excubitorius* Etiópiából.

A variációs vizsgálat során több szempontot tartottunk szem előtt:

- a) a madár színezetének tónusa,
- b) a szárny hossza,
- c) a másodrendű evezők csúcsának fehér foltja és az ezzel kapcsolatos egyes vagy kettős szárnytükör,
- d) a szélső kormánytollakon mutatkozó fekete tolltő mérete,
- e) a csőrkampó erőssége.

Egyetlen fióka volt kezünkben (REGHIN, 1960. V. 21.). Evezői még nem érték el a teljes hosszúságot (88 mm); kormánytollai fejletlenek voltak. Testtollazatának tónusa alapján inkább a sötét fázishoz tartozik. A hát krémszínűen lehelt, ami azáltal jön létre, hogy a finom, kissé foszlott tollak csúcsa barnás. A barna tollvégek különösen jól láthatók a felső szárnyfedőkön, és a legbelsőbb evezőkön. A laza tollazat következtében a fiatalokat jellemző melli hullámos harántcsíkoltság a mellen alig vehető észre, csak a nyak alatt; a szélső kormánytollak teljesen fehérek.

A hullámos, melli harántcsíkoltság az első életévükben minden alfajon megmarad, a hát szürkésege valamivel sötétebb az öregeknél, de még így is

28. ábra. A magyarországi vizsgálati anyag lelőhelyei

Abb. 28. Fundorte der Bälge in Ungarn gesammelt

29. ábra. A legkiterjedtebb szárnytükrű, és egyike a legvilágosabb magyar példányoknak (Figyeljük meg a kormánytollak fekete gerincét a tiszta fehér zászlók között)

(Fotó: Beretzk P. Szeged, Fehér-tó)

Abb. 29. Das Exemplar aus Ungarn mit breitesten Flügel-spiegel und eines der hellsten Stücke. (Achtung auf den schwarzen Federschaft der ganz weissen Steuerfedern)

a *sibiricus*-t. Nincs kizárva, hogy egy Szibéria felől elkóborolt példánnyal került elő, de ha OLIVIER (1944) munkájának III. színes tábláját nézzük, kitűnik, hogy ez a színezet a fiatal lappföldi példányokon is megtalálható. Még érdekesebb a moszkvai múzeum egyik példánya (♂, ogr. Psoneka, 16. VI. 1922.; R. 30942). A mellen a harántcsíkolttság halvány és finom. Az egész színezet korántsem olyan barnás, mint az előzőé, mégis barnás jellegű. A fejtető és a hát szürke, de a foszlott tollszegélyek barnás leheletet adnak, mely fahéjszint vesz fel a farsíkon. A fülfedőkön az előző példánnyal szemben erős, barnásfeketés folt. A legfelső kis szárnyfedők barnásfeketésén és világos fahéjszínűen keresztcsíkoltak. A barna szín, helyesebben sárgás-fahéjszín különösen jól jut érvényre a nagy szárnyfedők szegélyén. A másodrendű evezők csúcsa fehér; a szárnytükrő, szemben az előző példányéval,

az egyik fiatal magyar példányt a világos fázishoz kellett sorolnunk. A fáziskülönbség fiatal korban a sötétebbjévé billenti a mérleget.

A *L. e. sibiricus* alfajnál említi meg VAURIE (1959): „...being vermiculated below in the adult plumage.” S itt mindjárt ki kell emelnünk egy arhangelszki dátum nélküli példányt. Szárnya hossza 115 mm. A test alja erősen harántcsíkolt. A barnás árnyaltság az egész tollazaton, de különösen a háton a fiatal töviszúró gébics színezetére emlékeztet. Az evezők, különösen másodrendűek csúcsa barnásan árnyalt, széles fehér szegélyűek, de a szárnytükrő csaknem hiányzik. A szélső kormánytollak belső zászlaja majdnem a fele részéig barnásfekete. A példányt eredetileg „*Lanius mollis* Eversmann”-nak határozták meg, amelyhez szinonimizálta annak idején HARTERT

jól fejlett. A kormánytollak töve fehér, de a másik oldali tollak nincsenek egyformán színezve. A külső tollpár fehérnek jellemezhető, de érdekes módon jobb oldali belső zászlajának közepén nagy feketés folt látható. Csőre szaruszínű, mint az előbbi példányé.

A magyar anyagban az öregek két színfázist mutatnak, egy sötétebbet és egy világosabbat. Összevetve a világosabb fázist az észak-európai (9), orosz (8), lengyel (11), erdélyi (31) és szlovák (1) példányokkal, a magyar anyag megfelelő része azokkal azonosítható. Vagyis míg a magyar anyagban 23 példány tartozott a világos fázishoz, addig az összehasonlító anyagban csak 1 erdélyi tett kivételt, sőt egy arhangelszki példány (♂, 1947. IV. 27.) annyira világos („*melanopterus*”), hogy a dél-orosz anyagtól alig választható el.

A további 36 magyar példányt a sötétebb fázishoz sorolhatjuk, és azonos a svéd, a német, lichtensteini és francia példányok színezetével. Ez a differencia évszaki különbség nem lehet, mivel éppen úgy fennáll a XI–XII-i, mint a III-i példányokon. Még korkülönbségről is alig beszélhetünk, bár a fiatalabb „habosmellű” példányok variálása kisebb, és általában a sötétebb fázishoz tartoznak. A színvariációval szemben azonban a többi jelleget nem tudtuk egybehangolni.

Ellenben az 59 magyar nagy őrgébicset összehasonlítva a dél-orosz (9) bőrökkel a különbség szembeötlő, és azonos eredményre jutottunk MATIES-vel (1968), hogy a *L. e. homeyeri* előfordulásának feltételezése akár Erdélyben, akár Magyarországon csupán a fennálló variáció figyelmen kívül hagyásával magyarázható.

A magyar anyag szárnyméret-variációja a következő képet adja:

ivar/mm	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117
♂♂	—	—	3	3	1	5	3	4	1	2
♀♀	1	—	6	1	3	3	1	—	—	—

A kisebb erdélyi anyagunk (31) variációja szélesebb: ♂♂ 109–119; ♀♀ 110–115 mm (vö. MATIES, 1968: ♂♂/63 107–118; ♀♀/52 106–120 mm). A külföldi sorozat szűk volta miatt a méretvariáció megadása nem lenne reális. Már MATIES és KOHL (1968) is megállapították, hogy az ivari különbségek nem szignifikánsak, és így csak hivatkozunk az ő biometriai számításaira. Eredményeink nagyjából egyezők, és arra mutatnak, hogy bár színezetben, és méretekben egyaránt akadnak extrém variánsok, de az Európa nagy részén elterjedt populációk (kivéve a *L. e. meridionalis*-t és a *L. e. homeyeri*-t) egyetlen alfajba a *L. e. excubitor*-hoz tartoznak és a „*melanopterus*”, valamint a „*galliae*” csak ezen szélsőséges változatok megtestesítői.

A következő variációs vizsgálatunk a szárnytükörré, helyesebben a szárny fehér foltjának nagyságára vonatkozott:

	Nagy fehér folt	Közepes fehér folt	Kis fehér folt
<i>Sötét fázis</i>			
♂♂ ad	1	2	3
♀♀ ad	—	—	1
Sex.? ad	1	2	2
♂♂ iuv	1	2	5
♀♀ iuv	—	4	7
Sex.? iuv	—	1	3
<i>Világos fázis</i>			
♂♂ ad	2	2	4
♀♀ ad	1	1	1
Sex.? ad	2	2	2

	Nagy fehér folt	Közepes fehér folt	Kis fehér folt
♂♂ iuv	—	—	1
♀♀	1	1	—
Sex.? iuv	1	1	1

Ehhez a táblázathoz megjegyezhetjük, hogy a Budapest – Rákospalotán 1961. III. 19-én gyűjtött, sötét fázisú fiatal tojó – a magyar anyag leg-sötétebb példánya – szárnytükre volt a legkisebb. A táblázat egyúttal azt mutatja, hogy a világos fázisban gyakoribb a nagyobb szárnytükör, valamint azt is, hogy a fiatal példányokon nagyobb számban fordul elő a kis szárnytükör. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy a jellegzetesebb példányokat más-más alfajhoz tartozónak vélték, holott ez is csak a variáció eredménye.

A kormánytollak vizsgálata során arra lettünk figyelmesek, hogy a külső tollpár színezete jellegzetesen variál. Ennek alapján négy csoportra osztottuk fel anyagunkat: I = tiszta fehér; II = a belső zászló tövi része egyharmadától feléig fekete; III = a feketeség a tollgerinc hosszán fut fel; IV = a zászló fele részben fekete. Kérdőjellel jelöltük azokat a példányokat, melyeken a preparálás után a szélső kormánytollak hiányoztak.

	I	II	III	IV	?
<i>Sötét fázis</i>					
♂♂ ad	2	2	1	1	—
♀♀ ad	—	—	1	—	—
Sex.? ad	2	2	1	—	—
♂♂ iuv	1	4	—	1	2
♀♀ iuv	1	2	5	3	—
Sex.? iuv	1	1	1	—	1
<i>Világos fázis</i>					
♂♂ ad	5	1	1	1	—
♀♀ ad	1	1	—	—	1
Sex.? ad	1	1	3	1	—
♂♂ iuv	—	—	1	—	—
♀♀ iuv	1	—	—	1	—
Sex.? iuv	2	1	—	—	—

Ilyen szempontból ismét akadt egy példány, amelyről külön kell szólni: a világos fázishoz tartozó, kérdéses ivarú öreg, melyet Tahinál 1957. X. 27-én ejtettek el, és amelynek teljesen fehér zászlajától élesen ütközik ki a tollgerinc feketesége és messze felnyúlik.

A táblázatból kitűnik, hogy a világos fázishoz tartozó öreg hímek szélső kormánytolla java részt fehér, míg a sötét fázishoz tartozó fiatalok tollain itt a feketeség dominál. Mindkét fenti táblázatban azonban az anyag annyira elaprózódik, a jellegek variációja nem is vág egybe, hogy mindebből messze-menő következtetést levonni nem szabad.

A vizsgált 59 példány közül néhánynak erős csőrkampója feltűnő. Ezek közül 3 a sötét, 3 a világos fázishoz tartozott. Különösen ki kell emelnünk a világos fázishoz tartozó öreg hímét, melyet a szegedi Fehér-tavon 1971. XI. 27-én ejtett el BERETZK. Egyike a legvilágosabb példányoknak, kiterjedt szárnytükörrel, fehér szélső kormánytollakkal; szárnymérete is magas (117 mm), de az összehasonlítás alapján még ez sem *L. e. homeyeri*. Hasonlóképpen nem visel ilyen bélyegeket még a legvilágosabb példány sem, melynek adatai elkallódtak, de valószínűleg Nyíregyháza környékén gyűjtötték 1955 – 60 között.

Következtetés

Tanulmányunk célja nem az általános alfaji revízió volt, hanem a felvetődött magyarországi probléma tisztázása, hogy egy vagy több alfaj keresi-e fel hazánkat. Munkánk során mégis felvetődtek olyan kérdések, melyek gondolatébresztők, s ezért néhány szót szeretnénk ezekről is ejteni, a kérdések megoldásának igénye nélkül.

Már egymagában is elgondolkasztató a nagy őrgébics elterjedésének területe, ha összevetjük a hozzá morfológiailag közelálló fajokéval. Vegyük a hozzá legközelebb eső példát a kis őrgébicset (*Lanius minor* Gmelin, 1788), mely nem bomlik alfajokra, költési területe a nagy őrgébicséhez viszonyítva szűk, mivel sem Skandináviát, sem a Brit-szigeteket, sem az Ibériai-félszigetet nem éri el, a Földközi-tenger partvidékének csak az északi részét foglalja el és a Közel-Keleten sem terjed Szírián túl, Ázsiában pedig csak Délnyugat-Szibériában honos. Szemben a nagy őrgébicsel igazi vonuló madár, télen egészen Dél-Afrikáig nyomul. Az európai populáció vonulási iránya kifejezetten délkeleti. Magyarországon egyike a legkésőbbben érkező fajoknak.

Ezzel szemben a nagy őrgébics elterjedési területe kiterjed Eurázsia boreális részére, de költ attól délebbre is, bár szórványosan, főleg a magas hegységek, mint az Ardenek, a Vogézek, az Alpok, a Kárpátok és a közép-ázsiai hegységek völgyeiben. A csoport színárnyalatban keletről nyugat felé, illetve déltől észak felé világosabbá válási tendenciát mutat.

A másik csoport sztyepplakó, mely a fenti sortól elkülönülve él Ukrajnától Turkesztánig, majd egy tágas diszkontinuális hézaggal az Usszuri-vidéken (*homeyeri* – *przewalskii* – *bianchii*), az utóbbit nem vizsgáltuk.

Az eurázsiai és az afrikai világos alakok közé ékelődik a Dél-Franciaországban és az Ibér-félszigeten fészkelő, rendkívül sötét alak, melynek mellén a rózsaszín lehelet éppen úgy megjelenik, mint a kis őrgébicsen (*L. e. meridionalis*).

Észak-Afrikában a Kanári-szigetektől és Marokkótól Dél-Szudánig és a Socotra-szigetig ismét egy 8 alfajt felölelő, világos csoporttal találkozunk, melyhez Délnyugat-Ázsiában és Indiában 3 további alfaj csatlakozik.

Két alfaj áthatol Észak-Amerika északi részére is.

E szokatlan elterjedést tovább komplikálják azok az alakok, melyeket ma már külön fajba szoktak beosztani, legfeljebb egy fajkör alakjainak tekintik a nagy őrgébicsel együtt. Mindezek a nagy őrgébics költési területétől délre élnek, így Közép-Afrikában a *L. excubitorius* 3 alfajjal, Közép-Ázsia keleti részén a *L. sphenocercus* 2 alfajjal és Észak-Afrikában a *L. ludovicianus* 11 alfajjal. Afrikában még további fajok is élnek, melyek színezetre részben a nagy részben a kis őrgébicshez hasonlóak, de sokkal több bennük a fekete rajzolat.

OLIVIER (1944) igen részletesen fejtegette a rokonsági kérdéseket, amelyhez figyelmeztetőül csak annyit jegyzünk meg, hogy valamennyi gébicsfajnak, bármilyen színezetű is, fiatalkori ruhájában kisebb-nagyobb variálással fellép egy barnás tónus; a nagy őrgébics faj keretén belül pedig az északkelet-ázsiai és a közép-ázsiai hegyvidéki alfajok sok primitív bélyeget őriznek meg öreg korukra is.

Az amerikai gébicsék és például a szarkák földrajzi és taxonómiai tagolása is mutat közös vonásokat, és mivel a szarkával, fosszilis leletekkel alátámasztva érveiket, már többen foglalkoztak, a gébicsékek elsősorban MILLER

(1931), a továbbiak megerősítéséhez röviden csak annyit, hogy a szarka esetében feltételezik, hogy a madár két hullámban érte el Ázsia felől Amerikát; az első hullám emlékének őrzője a sárga csőrű *Pica nuttali*, a másik hullámé a sokkal elterjedtebb fekete csőrű *Pica hudsonica*, míg a sárga csőrű szarka ma csak Kaliforniában él. Bár különbségek adódnak és a *Lanius ludovicianus* sokkal szélesebb körben elterjedt, de legtöbb alfaja mégis csak Kalifornia körül költ.

Ha az összes tényezőkre figyelemmel vagyunk, akkor abból sejthetjük, hogy a nagy őrgébics nem lehet fiatal faj, különben nem lehetne ekkora elterjedése sem Amerikában, sem Afrikában. SALAMONSEN (1949) szerint a nagy őrgébics Európát és Ázsiát valamelyik interglaciálisban, esetleg a tercier végén szállhatta meg Afrika felől. Erre a kérdésre vonatkozólag a fosszilis leletek az utóbbi képet adják: LAMBRECHT (1964) szerint a felső oligocén korból Franciaországban előkerült egy *humerus*-csont, mely közeláll a ma élő nagy őrgébicséhez (*Lanius miocaenus* Milne-Edwards, 1871); a nagy őrgébics maradványok valószínűleg csak postglaciálisan kerültek meg Ausztriában és Svájcban. BERLIOZ és BOUCHARD (1958) Franciaországból kimutatták a riess-würm interglaciális legalsó rétegeiből (az utóbbit DR. JÁNOSY volt szíves közölni).

A gébicssek — fajgazdaságából, mai elterjedésükből és fiatalkori tollazatukból következően — eredetileg trópusi fajok lehettek. Ebben egyezik véleményünk SALAMONSEN-ével (1949), de abban az időben Európában is ilyen klíma uralkodott. A sok gébicsfaj közül az elterjedés közvetett hatásához csak a nagy őrgébics egyes populációi tudtak alkalmazkodni, a többi gébicsfaj, de még a nagy őrgébics egyéb populációi sem. Talán a fenti ezért vesztette el valódi vonulási képességét. Ősi nagy őrgébics-tulajdonságokat csak az afrikai és dél-ázsiai alfajok őrizték meg, és ezért élhetnek meg a félsivatagokban is. Az európai populáció elterjedése a glaciálisok és interglaciálisok idején — annak ellenére, hogy egyes csoportjai alkalmazkodtak a hidegebb klímához — igen nagy ingadozásoknak és eltolódásoknak lehetett kitéve. Ezt sejteti mai elterjedése a hegységek völgyeiben („reliktumfaj”), és elősegítette a költési terület változását egyes párok széles revirigénye is. Európa eljegesedése idején, még amikor a jégtakaró a legkiterjedtebb is volt, Szibéria keleti része jégmentes maradt, tehát megfelelt a nagy őrgébics életkörülményeinek. Erre vall az is, hogy a *L. e. sibiricus* sok primitív bélyeget őrzött meg (a mellhullámos csikoltsága, a tollazat barnás lehelete stb.). Tehát módjában állhatott terjeszkedni Amerika felé, sőt amikor az európai areál már stabilizálódott, még mindig nyújthatott utánpótlást a kelet-szibériai bázis (vö. északi alfajok sorát), mely bázis a glaciálisok idején el volt vágva Európától. A kisebb európai populációk morfológiailag még oly közel állottak a szibériaihoz, hogy a jövevények és az őslakók könnyen egymásba olvadhattak. Nem kell tehát okvetlen feltételeznünk, hogy a közép-európai populáció a tundrai és sztyeppi alakok hibridizációjából keletkezhetett, hiszen a konvergenciát megtalálhatjuk a szibériai és a sztyeppi alakok közt. A rendkívül tarka fejlődési folyamat lehetősége adhat magyarázatot arra, hogy miért maradtak az európai populációk olyan változékonyak, amit természetesen elősegíthet a közép-európai település szórványossága is. Valószínűleg ezért tudott a sztyeppi alfajsor a posztglaciális idők után stabilisabb és kevésbé változékony maradni, mert arra vonatkozóan, hogy ezeket a populációkat miként érinthették az eljegesedések és a felmelegedések, még feltételezéseink is alig lehetnek. Még nehezebb kérdések elé állít a *L. e. meridionalis* alfaj,

amely külön vizsgálatot érdemel. Talán az Ibér-félsziget különleges palaeobotanikai helyzete játszott közre, hogy ennyire szeparálódott, egyes bélyegeiben a *L. minor*-hoz hasonló alfaj létrejöhetett, amely független a tundrai, a sztyeppi és az afrikai alfajoktól egyaránt.

Összefoglalás

A tanulmány célja a Magyarországon áttelelő nagy őrgébicsek rendszertani helyének tisztázása volt.

Le kell szögeznünk, hogy a nagy őrgébicsek Magyarországon nem tekinthető rendszersen költő fajnak, bár mint a gadnai megfigyelés is mutatta, kisebb számban időnként le is telepedhet, hiszen rendszeres, bár szórványos fészkelő-pontjai nem esnek határainktól távol.

A telelésen gyűjtött nagy őrgébicseknek 59 példányát sikerült megvizsgálunk és azokat 86 külföldi példánnyal összevetni. A vizsgálat eredménye alapján megállapítottuk, hogy a Magyarországon előforduló nagy őrgébicsek egy sötétebb és egy világosabb fázishoz tartoznak, a kettő aránya 36:23 volt. Ez az arány Erdélyben és a Magyarországtól északkeletre fekvő területen a világosabb fázis javára billen. Határozókönyvek alapján ez a világosabb könnyen összetéveszthető a *L. e. homeyeri* alfajjal, de összehasonlítás alapján a világosabb fázis sem a nevezett alfajjal, sem az északi populáció legvilágosabb variációjával („melanopterus”) nem azonosítható.

Ennek alapján Magyarországon csak a *L. e. excubitor* L., 1758 alfaj előfordulásáról beszélhetünk, és egyet kell értenünk VÖNÖCZKY – SCHENK (1939) eljárásával, akik ugyan vizsgálat nélkül, de törölték a *L. e. homeyeri* Cab., 1873 alfajt a magyar madarak jegyzékéből. Mindez azonban nem zárja ki, hogy az utóbbi alkalmilag el ne vetődjön hozzánk is, és a későbbi vizsgálatok még kimutathatják, de míg előfordulása bizonyítva nincs, addig a jegyzékből törölni kell.

Köszönetnyilvánítás

Hálás köszönettel tartozunk azon gyűjtemények vezetőinek, akik vizsgálatunkhoz anyagot bocsátottak rendelkezésünkre: Természettudományi Múzeum, Budapest (DR. HORVÁTH LAJOS, 30 bőr); Liceul Nr. 2., Reghin (KOHL ISTVÁN, 20 bőr); Móra Ferenc Múzeum, Szeged (DR. MARIÁN MIKLÓS, 18 bőr); Zoologisches Forschungsinstitut und Museum A. Koenig, Bonn (DR. H. E. WOLTERS, 18 bőr); Madártani Intézet, Budapest (DR. PÁTKAI IMRE, 16 bőr); Zoologisches Múzeum, Moszkva (A. M. SUDILOVSKAJA, 13 bőr); Instytut Zoologiczny, Warszawa (DR. BOLESŁAW JABLONSKI, 11 bőr); Staatliches Museum für Tierkunde, Dresden (SIEGFRIED ECK, 7 bőr); ELTE Állatrendszertani Intézete (DR. ANDRÁSSY ISTVÁN és DR. BERCZIK ÁRPÁD, 4 bőr); Forschungheim, Wittenberg-Lutherstadt (HANS KLEINSCHMIDT, 3 bőr); ELTE Állattani Intézete, Debrecen (PROF. DR. KRETZÓI MIKLÓS, 2 bőr); Erdészeti és Faipari Egyetem Erdővédelmi Tanszéke, Sopron (DR. IGMÁNDY ZOLTÁN, 2 bőr); DR. RÉKÁSI JÓZSEF, Bácsalmás (1 bőr).

Hálásak vagyunk DR. TROGMAYER OTTÓ igazgatónak és munkatársainak, akinek szíves engedélye, illetve szíves közreműködésük segítségével alapvizsgálatunkat a Móra Ferenc Múzeum, Szeged helyiségeiben elvégezhetjük. Köszönjük Doc. DR. ST. DONCEV (Sofia), DR. JÁNOSSY DÉNES (Budapest), KOHL ISTVÁN (Reghin), DR. RÉKÁSI JÓZSEF (Bácsalmás) és DR. STERBETZ ISTVÁN (Budapest) szíves levélbeli felvilágosításait.

Irodalom — Literatur

- Bauer, K. — Rokitsansky, G. (1951): Die Vögel Österreichs. Neusiedel. 45 p.
- Bauer, W. — Helversen, O. — Hodge, M. — Martens, J. (1969): Aves. in Kanellis, A., Catalogus Faunae Graeciae. II.
- Béldi, M. (1969): Fészkelő nagy őrgébics Kolozsvár mellett. — Great grey shrike nesting near Kolozsvár. Aquila. LXV. 1968. 291–302. p.
- Berlioz, J. — Bouchard, J. (1958): Les oiseaux in Vallois-Arambourg-Schreuder. La Grotte de Fontéchevad. Paris, 250–259. p.
- Bernis, F. (1971): Aves Migradoras Ibericas. Fasc. 7–8. Lanius excubitor. Madrid. 454–458. p.
- Cabanis, J. (1885): Bemerkung über v. Csató's Lanius Homeyeri. Journ. f. Orn. XXXIII. 97–98. p.
- Catuneanu, I. I. (1965): Primele pont dovedind cuibaritul sfrancioculei mare-estic (Lanius excubitor homeyeri Cab.) in Moldava. Nat. S. Biol. 2. XVII. 82–86. p.
- Chernel I. (1899): Magyarország madarai. . . Budapest. 830. p.
- Chernel, I. (1918): Nomenclator Avium Regni Hungarie. Budapest. 76 p.
- Chessex, Ch. (1964): Lanius excubitor. in Glutz v. Blotzheim, U., Die Brutvögel der Schweiz. Aarau. 407–409. p.
- Csató, J. (1884): Über Lanius Homeyeri Cabanis. Zeitschr. f. Ges. Orn. I. 229–234. p.
- Csató, J. (1891): Über Lanius Homeyeri Cab. und sein Nest. Orn. Jb. I. 163–167. p.
- Csiki, E. (1904): Biztos adatok madaraink táplálkozásáról. — Positive Date über die Nahrung unserer Vögel. I. Lanius excubitor. Aquila. XI. 270–275. p.
- Dementiev, G. (1935): Lanidae. in Buturlin, S. A. — Dementiev, G. P. Systema Avium Rossicarum. Paris. 190–195. p.
- Etchecopar, R. D. — Hüe, F. (1964): Les Oiseaux du Nord de l'Afrique. Paris. 606 p.
- Ferianc, O. (1965): Vtáky. II. in Starovce Slovenska. III. Bratislava. 417. p.
- Greschik, J. (1944): Gyűrűs nagy őrgébics. — Beringter Raubwürger. Kócsag. XII–XVI. 1939–43. 84. és 91. p.
- Hartert, E. (1907): Die Vögel der paläarktischen Fauna. Berlin. 418–433. p.
- Hartert, E. — Steinbacher, Fr., (1934): Ergänzungsband z. Die Vögel der paläarktischen Fauna. Berlin. 602. p.
- Hüe, F. — Etchecopar, R. D. (1970): Les Oiseaux du Proche et du Moyen Orient. Paris. 951 p.
- Kováts, L. (1970): Contributions concerning to the knowledge of the Great Grey Shrike's spreading (Lanius excubitor L.) in Transilvania. (Caiet de Com. Muz. Tarii Crisurilor, Stiint. Nat. 8. 114–124. p.
- Lambrecht, K. (1964): Handbuch der Palaeornithologie. Amsterdam. 1024 p.
- Madarász, Gy. (1900 és 1903): Magyarország madarai — Die Vögel Ungarns. Budapest. 666 p.
- Makatsch, W. (1950): Die Vogelwelt Dacedoniens. Leipzig. 452 p.
- Maties, M. (1964): Sfranciocul mare (Lanius excubitor homeyeri Cab) a pasare rare in R. P. R. Oerot. Nat. 8. 266–270. p.
- Maties, M. (1968): Recherches biometriques, morphologiques et systematiques concernant la population de Lanius excubitor L. de Roumanie. Stud. Com. Ist. — Stiint. Nat. Muz. Pitesti. I. 213–226. p.
- Maties, M. — Bichiceanu, M. (1964): Sfranciocul-mare cuibaresti la noi. Vin. Pesc. Sport. XVII. 6. 17. p.
- Miller, A. H. (1931): Systematic Revision and Natural History of the American Shrikes (Lanius). Univ. Calif. Publ. Zool. 38. 2. 11–242. p.
- Munteanu, D. (1966): Date suplimentare asupra raspindirii sfrancio cului mare (Lanius excubitor L.) in Moldava. Natura. XVIII. 84–85. p.
- Niethammer, G. (1937): Handbuch der Deutschen Vogelkunde I. Leipzig. 474 p.
- Olivier, G. (1944): Monographie des Pies-Grièches du genre Lanius. Rouen. 326 p.
- Pateff, P. (1950): Ptice v Bulgarija. Sofia. 364 p.
- Portenko, L. A. (1960): Ptyici SZSZSZR. IV. Leningrad. 415 p.
- Rand, A. L. (1960): in Mayr, E. — Greenway, J. C., Check-List of Bird of the World. IX. Cambridge, Mass. 506 p.
- Rokitsansky, G. (1964): Aves. in Catalogus Faunae Austriae. Wien. 62 p.
- Rustamov, A. K. (1954): Laniidae. in Dementiev, G. P. — Gladkov, N. A., Ptyicu Szovetskogo Szozuja. VI. Moszkva. 5–61. p.
- Salmen, H. (1935): Nagy őrgébics fészkelése Háromszékben. — Nisten des Lanius excubitor L. im Komitat Háromszék. Aquila. XXXVIII–XLI. 1931–34. 355. és 418. p.

- Salamonsen, F. (1949):* The European Hybridpopulation of the Great Grey Shrike (*Lanius excubitor* L.) Vidensk. Medd. Dansk Nath. Foren. 111. 149–161. p.
- Samuel, N. (1959):* Nagy őrgébics és vörösfajú gébics Gadnán. – Great Grey Shrike and Woodchat in Gadna (Northern Hungary) Aquila. LXV. 1958. 298–299. és 354–355. p.
- Schenk – (Vönöczky), J. (1917):* Aves. in Fauna R. Hungariae. Budapest. pp. 114 p.
- Schenk – (Vönöczky), J. (1929):* Madarak. I. in Brehm, A., Az Állatok Világa VIII. (Gutenberg) Budapest. 372 p.
- Schenk (Vönöczky), J. (1939):* Namenverzeichnis der Vögel des historischen Ungarns. Aquila. XLII–XLV. 1935–38. 9–79. p.
- Schüz, E. (1957):* Vom Zug des Raubwürgers (*Lanius excubitor*) in Europa nach Ringfunde. Beitr. z. Vogelk. 5. 201–206. p.
- Troller, J. (1937):* Der Raubwürger, *Lanius excubitor* L. Orn. Beob. 34. 105–148. p.
- Vasilin, G. D. (1968):* Systema Avium Romaniae. Paris. 120 p.
- Vaurie, Ch. (1955):* Systematic Notes an Palearctic Birds. No. 17. Laniidae. Am. Mus. Nov. 1752. 19 p.
- Vaurie, Ch. (1959):* Birds of Palearctic Fauna. I. London. 762 p.
- Wetmore, A. – Wetmore, Co. (1957):* Check-List of North American Birds. Baltimore, 691 p.
- Wettstein v. Westersheimt, O. (1963):* Die Wirbeltiere der Ostalpen. Wien. 116 p.
- Zink, G. (1969):* Ringfunde der Vogelwarte Radolfzell 1947–68. Auspicium, 3, 195–291. p.